

15. Юрина Е.А. “Словарь русской кулинарной метафоры”: принципы отбора материала и структура словарной статьи / Е.А. Юрина // Вестник Томского государственного университета. Филология. – 2011. – № 3. – С. 70-78.
16. Longman Dictionary of English and Culture. Addison Wesley Longman Limited Edinburgh Gate. – Harlow, 1998. – 1568 p.

УДК 821.161.2: 82-31

РУСИЗМИ Й УКРАЇНІЗМИ В КОНТЕКСТІ РОМАНУ ВАСИЛЯ ШКЛЯРА “ЗАЛИШЕНЕЦЬ. ЧОРНИЙ ВОРОН”

Семиряк В.Д., к.філол.н., доцент

Запорізький національний університет

Досліджуються русизми та українізми з точки зору їх функцій: текстотворення, економії номінативних засобів, посилення експресії висловлювань оцінного характеру. Русизми та українізми використовуються в романі і як конфліктогенний чинник у діалогах та полілогах.

Ключові слова: русизм, українізм, мовна ситуація, соціолінгвальна сфера, комунікативна ситуація, конфліктогенний чинник.

Семиряк В.Д. РУСИЗМЫ И УКРАИНИЗМЫ В КОНТЕКСТЕ РОМАНА ВАСИЛЯ ШКЛЯРА “ЗАЛИШЕНЕЦЬ. ЧЁРНЫЙ ВОРОН” / Запорожский национальный университет, Украина.

Исследуются русизмы и украинизмы с точки зрения их функций: текстообразования, экономии номинативных средств, усиления экспрессии аксиологических высказываний. Русизмы и украинизмы используются в романе и как конфликтный фактор в диалогах и полилогах.

Ключевые слова: русизм, украинизм, языковая ситуация, социолингвальная сфера, коммуникативная ситуация, конфликтный фактор.

Semyryak Valentina. RUSSIANISMS AND UKRAINIANISMS IN THE CONTEXT OF VASIL SHKLYAR'S NOVEL “ZALISHENETS. CHORNIY VORON” (ONE THAT HAS LEFT. BLACK RAVEN) / Zaporizhzhya National University, Ukraine.

The article is devoted to the functions of the russianisms and ukrainianisms in the context of the mentioned novel: formation of the text, the economy of the nominative means, the strengthening of the axiological phrases expression.

Used in the dialogues and polylogues they may cause a conflict among participants.

Key words: russianism, ukrainism, language situation, language conflict, sociolinguistic sphere, communicative situation.

Кожен відтинок буття усвідомлюється нами на відстані років як історичний час. Уявлення про нього дозволяють скласти не лише хроніки, а й літературні твори. Останні здатні пролити світло й на мовний стан та мовну ситуацію у межах зображуваного часо-простору. У цьому аспекті історичний роман Василя Шкляра “Залишенець. Чорний ворон” видається особливо привабливим.

Дбаючи про правдивість оповіді, письменник відтворює мовну ситуацію в Україні 20-х років минулого століття. Складається вона під впливом збройного наступу російського більшовизму на вже визнану багатьма державами УНР. Чи не вперше так близько і гостро зіткнулися два різні мовно-культурні соціуми на теренах України, де встановлювалася радянська влада.

Актуальність дослідження чинників та складових мовної ситуації зазначеного періоду не поступається важливістю вивчення її реального стану сьогодні, оскільки нинішня ситуація великою мірою є наслідком подій майже столітньої давності.

У реальному часі мовна ситуація студіюється в процесі соціолінгвістичного дослідження – анкетуванням різних верств соціуму з урахуванням конкретної реалізації законів та офіційних документів, створених для її врегулювання. Щодо історичного часу, то він не має зворотнього відліку, а творець художнього тексту не ставить перед собою подібних завдань.

Не претендуючи на “соціолінгвістичність” і вичерпність цього дослідження, вважаємо за можливе на підставі аналізу змістового і власне мовного фактажу роману осягти тогочасну мовну ситуацію у доступних для спостереження виявах. Особливу увагу приділимо ролі русизмів та українізмів у мовленні персонажів та авторській мові як засобу вираження конфронтаційної налаштованості опонентів.

Учення про мовні стани й типи мовної ситуації належить Георгію Степанову, відомому російському мовознавцеві. В Україні цими питаннями активно переймаються Б.Ажнюк, О.Майборода, Л.Масенко, Г.Залізняк, О.Тараненко, О.Ткаченко та інші. Дослідження учених останнього десятиліття, а також проекти

концепцій з рекомендаціями щодо мовної політики в державі спрямовані на недопущення ескалації конфлікту на мовному ґрунті. Так, Черненко Г.А. досліджує найбільш типові комунікативні ситуації з точки зору їх конфліктогенності з метою пошуку консенсусу та компенсацій у разі незадоволення однієї зі сторін [1, с. 47-56].

Події роману заторкують, власне, дві соціолінгвальні сфери – офіційно-ділову та розмовно-побутового мовлення. Мовний стан аналізованого періоду, напевне, не можна визначити як стан національної мови, а швидше як стан двомовності з огляду на те, що компонентом мовної ситуації тоді вже була поряд з українською мовою російська, насаджувана численними указами царизму. Нею у містах користувалися службовці і вище товариство, хоча існування останнього ставлять під сумнів не лише проросійські дискусанти. На той час уже були сформовані стереотипи сприйняття української культури, на що вказує І.Дзюба [2, с. 53-56].

Висновок про те, що українці не мали вишого товариства, зате й не відали соціального дна з його мовленням, котре так знайоме росіянам, останнім часом заперечується, зокрема О.Тараненком [3, с. 5], М.Рябчуком [4]. Товариство було, але російськомовне, за незначними винятками.

Учасники зображуваних у романі подій, які розгортаються на Черкащині, – переважно українські селяни, які розмовляють українською мовою. На українському боці в громадянській війні були й колишні офіцери царської армії родом з України. Зрусифіковані, вони все ж переходили на рідну мову спілкування у відповідних ситуаціях. Російською мовою користувалися передусім прийшли більшовики. Мова радянської влади почала активно втручатися в розмовно-побутову сферу суспільства не лише міста, а й села. Наслідки такого втручання скоро проявилися у вигляді суржика. Василь Шкляр наводить численні приклади, ось один з них:

– *А я вот із самого Києва, – вліз, як середа в тиждень, Фаня-Панас. – Із Шулявкі. І балакаю не по-руські, а по-шулявські, ви мене понялі?..*

– *Фаня у нас поліглот, – похвалила його Манюня. – Він уміє розмовляти по-малоросійському, по-хохляцькому, по-шулявському і навіть українською, коли тверезий* [5, с. 34].

“Поліглот” мав відповідний рівень, що засвідчує наступний діалог:

– *А ти, Фаню, й по нотах співаєси?*

– *Не, токо по женських компаніях! – відказав поручник* [5, с. 35].

Отже, в комунікативних ситуаціях використовувалися українська й російська мови, причому перша значно кращої якості. Зважаючи на всьляке протистояння сторін, які змушені були спілкуватися й робили це різними мовами, виникали конфліктогенні чинники ще й на мовному рівні:

...Гоцман [чекіст – В.С.] востаннє допитував Ганнуся: Значит, єму [її чоловікові – В.С.] дороже бандітская жізнь, чем ти і твой вилупок?.. Гдє твой бандіт?..

– *Загинув, – сказала Ганнуся.*

– *Врьош, б... Щас сперва щєнка успокою, а патам тебе!*

– *Мене вбий, мене! – кинулася до нього мати...* [5, с. 181].

Письменник вставляє у текст роману російськомовні службові документи нової влади: різноманітні приписи, донесення, накази, зведення, інструкції тощо. Частина з них – із грифом “совершенно секретно”. Не лише зміст, а й мова цих матеріалів служать посиленню достовірності художнього полотна твору. Крім цього, автор роману активно послуговується русизмами та українізмами, що забезпечує економію мовних засобів і посилює експресивність оповіді. Читач може швидко зорієнтуватися в ситуації, завдяки транслітерованим інкрустаціям:

...завівши двигун, хотів був сам – один “накивати колесами”, покинувши “таварищеї” у біді [5, с. 291]. *Всі таволови розбіглися, а хто був “при ісполненії”, тепер лежали покотом перед Народним домом* [там само]. *“Радимие” воювали між собою хвилини зо п’ять* [5, с. 54].

За російською мовою стояли представники влади: - *Стаять, катда с тобой разгаваріваєт уполномочєний* [5, с. 139]. “Розмова” представника влади з вагітною жінкою.

Українізми в російських текстах також експресивно насичені. В українському контексті ці лексеми позначали б позитивні духовно насажені поняття, а тут вони стають засобом образи, приниження українців. Порівняймо: *“Все они [отамани – В.С.] – бывшие петлюровские офицеры, учителя, очень грамотные, есть даже члены царской охраны, которые, тем не менее, тоже всячески поддерживали идейность за “рідну неньку”* (Із доповіді таємно-інформаційного відділу при Раді Народних Комісарів УРСР. № 154) [5, с. 221].

Як зазначає автор роману у виносці, чекістська операція з ліквідації холодноярського підпілля мала цинічну кодову назву “Щирье”. Він же пояснює, що чекісти, росіяни та покручі, тоді, як і тепер, зневажливо називали українських патріотів “щирими”. У романі читаємо: “...сотні підпільників і підозрюваних у щирості було арештовано...” [5, с. 221]. Кодова назва ще однієї аналогічної операції була “Заповіт”.

Мовне протиставлення було відображенням національного, ідеологічного й збройного конфлікту, проявом ксенофобії з обох сторін, а особливо з боку наступаючої сили, яка традиційно зневажала “инородцев”, а тепер ще й сповідувала інтернаціоналізм із російським обличчям. Так, щодо чекіста письменник зазначає: “Він утомився. Він з’їв собі нерви з цими хитрими хохлами, які вдають із себе запорозких отаманів і навіть із ним, корінним харків’янином Курським, на допиті розмовляють на своєму сільському наріччі” [5, с. 302].

Така ж зневага простежується й у ставленні до української культури, зокрема драматургії: “Вони [червоні – В.С.] самі попросили розважити їх “какім-то хохляцкім водевільом” [5, с. 154].

Аксіологічні висловлювання стосовно українців, їх мови і культури мали демонструвати, за переконанням їх творців, вищість усього того, що несли з собою озброєні прибульці. Водночас російська мова репрезентантів “вищості” була насичена брудною лайкою, якої тодішні українці не вживали. У кращих традиціях української літератури письменник подає її лише натяками – через першу букву (приклад наводиться вище).

Активне творення російських okazіоналізмів на позначення нових понять доби спричинилося до їх прямого запозичення в українське мовлення, особливо розмовно-побутової сфери: *Хоча влітку ми ще так давали комуні, що з неї сипалась тирса. Чихвостили продзагони, чрезвичайку, міліцію, чонівців* [5, с. 164].

Засмічувалися й російськомовні тексти. Ось зразок плакатного напису: “П’ятий Всеукраїнський съезд Советов рабоче-селянских червоно-казачьих депутатов” [5, с. 172]. Автор роману використовує чимало аббревіатур, які ж сам кваліфікує як “скорочення-покруч у стилі тодішніх каральних органів” [5, с. 301]: *тюрпод (тюремный подотдел), Губчека, соввласть*, а також *ЧОН, ЧК, ГПУ*. Останні обростали похідними на зразок: *чрезвычайка < ЧК* [5, с. 59], *чонівці < ЧОН* [5, 164], *гелеву (гелева)* – так у народі називали ГПУ, перейменовану ЧК.

На російській мовній основі з’являлися просторічні неологізми, використовувані потім обома мовами: “дайоші” (даєшь) – кримінальні бандити з дезертирів Червоної армії, котрі часто маскувалися під повстанців [5, с. 156]. Китайців називали “ходя”. Мотивуюча ознака назви не зрозуміла. Можливо, їх так найменували через схильність переходити з одного табору до іншого за принципом: “Хто годує, того й підтримуємо”. Інше припущення: за поширеністю складу “хо” в іменах чи вигуках.

У мовленні протидіючих сторін активно вживаються пейоративні лексеми зі спільною для обох мов семантикою, але відмінним компонентом у денотаті. Показовим є використання слова “бандит”. Проілюструємо це на прикладі діалогу діда з Вороном у присутності міліціонерів з приводу погрому й гвалтування в Мотронинському монастирі.

– А залага там стоїть яка-небудь? – спитав Ворон.

– Залага? Немає нікого. Анахтеми як поколошкали сестер, то й пішли собі далі, а наших... дідок затнувся, блимнув на міліціонерів і виправився:

– А бандитів... тут він уже геть прикусив язика, бо знав же, хто перед ним стоїть, а таке, як у поліл торохнув.

– Ну-ну, - підохотив його Ворон, ховаючи в бороду усміх. А бандитів також не чути?

– Зараз там немає нікого... Але на весну вони повернуться, і не сумлівайтесь, – знов увернув дідок...

– Хто повернеться? – не зрозумів гугнявий [міліціонер – В.С.].

– Та хто ж, - дідок опинився між двох вогнів, хоч розірвися. – Той, кому треба, той і повернеться [5, с. 99].

Як засвідчує аналіз тексту роману, вживані в ньому русизми, меншою мірою українізми, є потужним стилістичним засобом. Завдяки йому досягається економія текстотвірних ресурсів, посилюється експресія оцінних висловлювань. Водночас, як компоненти діалогів чи полілогів, русизми та українізми можуть перетворюватися на конфліктогенні чинники, які ускладнюють порозуміння.

Невмотивоване й надмірне використання русизмів, тим паче покручів, у мовленні українців спричиняється до поширення суржика. При байдужості суспільства останній здатен конкурувати з іншими функціональними різновидами мови, погіршуючи мовний стан у цілому, що негативно позначається на мовній ситуації в державі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Черненко Г. А. Прогнозування мовного конфлікту як соціолінгвістичне завдання (на прикладі мовної ситуації в Україні) / Г. А. Черненко // Мовознавство. – 2011. – № 2. – С. 47-56.

2. Дзюба І. Стереотипи сприйняття української культури / І. Дзюба // Урок української. – 2003. – № 7. – С. 53-56.
3. Тараненко О. О. Українська мова і сучасна мовна ситуація в Україні / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2001. – № 4. – С. 3-18.
4. Рябчук М. Від Малоросії до України. Парадокси запізненого націєтворення / М. Рябчук. – К., 2000. – 304 с.
5. Шкляр В. Залишенець. Чорний Ворон / В.Шкляр. – Вид-во “Клуб сімейного дозвілля”. – Харків. – 2010. – 381 с.

УДК 811.161.2'373.611

ІСТОРІЯ ЛЕКСИКО-СЛОВОТВІРНИХ ТИПІВ NOMINA LOCI НА -К(А) В НОВІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ КІНЦЯ XVII – ПОЧАТКУ XXI СТ.

Сіроштан Т.В., к. філол. н., старший викладач

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

У статті висвітлюється динаміка лексико-словотвірних типів локативних найменувань із суфіксом **-к(а)** в новій українській мові кінця XVII – початку XXI ст., визначаються особливості мотивації та творення таких похідних, окреслюється роль і місце форманта в системі суфіксальної деривації *nomina loci*.

Ключові слова: *nomina loci, лексико-словотвірний тип, словотвірна структура, формант, суфікс, дериват.*

Siroshstan T. V. ИСТОРИЯ ЛЕКСИКО-СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТИПОВ NOMINA LOCI НА -К(А) В НОВОМ УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ КОНЦА XVII – НАЧАЛА XXI В. / Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, Україна.

В статье освещается динамика лексико-словообразовательных типов локативных названий с суффиксом **-к(а)** в новом украинском языке конца XVII – начала XXI в., определяются особенности мотивации и образования таких производных, намечается роль и место форманта в системе суффиксальной деривации *nomina loci*.

Ключевые слова: *nomina loci, лексико-словообразовательный тип, словообразовательная структура, формант, суффикс, дериват.*

Siroshstan T. V. THE HISTORY OF THE WORD-FORMING TYPES OF THE NOMINA LOCI WITH SUFFIX **-К(А)** IN NEW UKRAINIAN LANGUAGE DURING THE END OF THE XVII – BEGINNING OF THE XXI CENTURY / Bohdan Khmelnytskyi Melitopol State Pedagogical University, Ukraine.

The article explores the dynamics of formation of the word-forming structure and the development of semantics of the locative nominations with suffix **-к(а)** in New Ukrainian language during the end of the XVII – beginning of the XXI century, denotes peculiarities of motivation and formation of such derivatives, establishes the place of the formant in the system of suffix derivation of *nomina loci*.

Key words: *nomina loci, word-forming types, word-forming structure, formant, suffix, derivative.*

У сучасному мовознавстві локативи – це іменники на позначення відкритого або закритого, обмеженого чимось простору, де відбуваються якісь дії, процеси, знаходяться певні істоти або предмети, який характеризується різними ознаками тощо. *N. loci* як одна з основних словотвірних категорій поряд із найменуваннями осіб, дій, знярядь праці тощо завжди знаходилася в центрі уваги вітчизняних і зарубіжних учених. Назви місць у синхронічному й діахронічному аспектах були об'єктом вивчення П.Білоусенка, О.Виноградової, В.Дорошевського, Я.Закревської, І.Ковалика, О.Меркулової, В.Олексенка, О.Пелехатої та інших мовознавців, однак ряд питань стосовно історії дериваційної структури *n. loci* залишається нерозв'язаним. Метою статті є опис динаміки словотвірних типів і підтипів локативних найменувань на **-к(а)** в новій українській мові кінця XVII – початку XXI ст.

Виникнення суфікса **-к(а)** лінгвісти пов'язують із історією формантів **-*ька, -*ька** [9, с. 289-290], які вже в праслов'янській мові “виступають як цілком самостійні продуктивні словотвірні засоби” [9, с. 53]. За нашими даними, цей суфікс активно використовується для творення локативних найменувань жіночого роду протягом усього досліджуваного періоду розвитку мови. Він здатен сполучатися як із власне українськими, так і з запозиченими іменниковими, прикметниковими й дієслівними основами.

1. *Десубстантиви* представлені в новій українській мові кінця XVII – початку XXI ст. кількома лексико-словотвірними типами, найбільш продуктивні з яких – назви вмістилищ, приміщень і найменування відкритого простору за різними ознаками.